

ОБ'ЄКТ ГРУБОГО ПОРУШЕННЯ ПРАВИЛ СПОРТИВНИХ ЗМАГАНЬ

ПЕТРЕНКО Олександр Іванович - кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри кримінального права та процесу ДЮІ МВС України

УДК 343.3/7:796.03(043)

Стаття посвячена определению родового и непосредственного объекта грубого нарушения правил спортивных соревнований. Автором доказано, что родовым объектом грубого нарушения правил спортивных соревнований должны считаться общественные отношения, обеспечивающие реализацию права на жизнь и здоровье конкретного лица, а непосредственным выступают общественные отношения, обеспечивающие безопасность жизни и здоровья лиц при занятии спортом.

Ключові слова: фізична культура, спорт, кримінально-правові відносини, склад злочину, об'єкт злочину.

Одним із пріоритетних завдань сучасної держави є формування здорової нації шляхом підвищення рівня здоров'я, фізичного та духовного розвитку населення. Не є несподіваною теза про те, що саме фізична культура та спорт покликані сприяти розвитку та зміцненню вказаних цінностей. За інерцією, яка бере свій початок з радянського періоду української державності, сферу фізичної культури та спорту вважають такою, що позбавлена злочинного втручання, ніби «недоторканою». Вказаний підхід, з боку держави, породжує відсутність належної уваги правоохоронних органів до стану правопорядку в ній, що призвело сьогодні до появи чисельної кількості суспільно-небезпечних проявів. Найбільше занепокоєння викликає високий рівень травматизму та смертності, який обумовлений не тільки причиною високого ступеня їх ймовірності

у спорті, але й, як зазначають фахівці, умисним ігноруванням правил спортивних змагань представниками цієї сфери [1].

У попередніх наукових працях нами зазначалося, що існує достатня кількість підстав для криміналізації такого злочину, як «Грубого порушення правил спортивних змагань», зокрема, зазначене явище має доволі високий рівень (характер і ступінь) суспільної небезпечності, існує в умовах, які неможливо усунути без застосування кримінальної відповідальності, та є суттєвим порушенням прав людини й суспільної моралі.

Слід зазначити, що ефективність застосування даної статті КК України у майбутньому залежить від чіткого усвідомлення складу злочину, зокрема його об'єкта. Також слід зазначити, що цільового кримінально-правового дослідження проблем встановлення об'єкта цього складу злочину в Україні не проводилося. Зазначену та суміжні проблеми розглядали у своїх працях вітчизняні та зарубіжні учені: Є.Л Стрельцов, А.А.Скворцов, В.В.Сараєв, М. Д. Шаргородский, М. Й. Коржанський, В.О.Єгорова та багато інших дослідників.

Метою цієї статті є комплексне дослідження об'єкта грубого порушення правил спортивних змагань та вироблення на цій основі пропозицій щодо формулювання норм вказаної статті.

Передусім слід звернути увагу на те, що проблемою визначення родового та безпосереднього об'єкта складу запропонованого злочину, достатньо серйозно займалася низ-

ка провідних науковців країн колишнього СРСР, зокрема Росії.

Так, А. А. Скворцов зазначає, що вказаний злочин посягає на здоров'я населення та моральність. Науковець аргументує свою позицію так: «Спорт, будучи складовою частиною фізичної культури в країні - це специфічний вид суспільних відносин, спрямованих на зміцнення здоров'я населення та гармонійний розвиток людини. Будь-яке порушення встановлених правил змагань негативно позначиться як на фізичному, так і на моральному розвитку людини [2, с.59].

Виходячи з цього, на думку науковця, безпосереднім об'єктом даного злочину виступають суспільні відносини, що регулюються законодавчими актами в сфері фізичної культури та спорту, що забезпечують безпеку життя та здоров'я населення при зайнятті даним видом діяльності.

Іншої думки дотримується Сараєв В.В., який хоча і не наполягає на включенні даної статті до КК України, але зазначає, що об'єктом даного злочину є життя та здоров'я спортсмена. Зокрема, він вказує: «Незрозуміло, чому ж деякі автори пріоритетною вважають охорону саме здоров'я населення, кажучи про негативний вплив на людину. Крім того, відповідно до п. 1 ч. 1 ст. 3 Федерального закону від 4 грудня 2007 р. № 329 - ФЗ «Про фізичну культуру і спорт в Російській Федерації» фізична культура і спорт названі необхідними умовами розвитку фізичних, інтелектуальних і моральних здібностей особистості, а не здоров'я населення. До того ж шкоди здоров'ю або життю зазначеним злочинним діянням заподіюється конкретній людині - спортсмену, і те, як ця шкода вплине на здоров'я населення, залишається загадкою». На його думку, якщо і вводити подібну спеціальну норму, то в потрібні включити її в главу КК РФ «Злочини проти життя і здоров'я» [3, с.47].

Ми, у свою чергу, погоджуємося з даною точкою зору, але хотіли б здійснити її додаткову аргументацію.

Як нами вже вказувалося раніше, сьгодні сучасне кримінальне законодавство охороняє життя та здоров'я осіб, які займаються спортом лише опосередковано за допомогою загальних статей КК, які знахо-

дяться у розділі КК «Злочини проти життя та здоров'я особи». Відсутність цільового кримінально-правового захисту суспільних відносин, що забезпечують безпечні умови зайняття спорту призводить до так званої «вседозволеності» в цій сфері. Спортсмени та інші учасники змагань зачасту умисно ігнорують відповідні правила спортивних змагань, що породжує високу смертність та травматизм. Так, за даними офіційної статистики, щорічно в Україні серед дорослого населення та підлітків реєструється близько 17 тисяч випадків спортивних травм. Також, за даними Національного центру досліджень катастроф в спорті, від раптової смерті щорічно гине одна дитина або підліток на 250 тисяч юних спортсменів і, відповідно, одна доросла людина (спортсмен) на 30 тисяч [4]. А такий стан речей породжує громадську думку щодо недоцільності зайняття фізичною культурою та спортом і, як результат, суттєво впливає на зменшення розвитку фізкультурно-спортивного руху в Україні.

Слід зазначити, що одним із пріоритетних напрямків державної політики є збереження та зміцнення здоров'я населення на основі формування здорового способу життя, при цьому, фізична культура та спорт є найбільш універсальним способом реалізації цього завдання.

Отже, виходячи з того, що здоров'я та життя є найвищою соціальною цінністю будь-якої особи і спортсменів зокрема, керуючись загальноприйнятим визначенням родового об'єкта складу злочину, ми пропонуємо ним визнати суспільні відносини, що забезпечують життя та здоров'я особи та розташувати його у розділі «Злочини проти життя та здоров'я особи».

Окрім цього, на нашу думку, задля більш ґрунтовного дослідження сутності відносин, що охороняється запропонованим нами законом про кримінальну відповідальність, вважаємо необхідним зупинитися на розгляді таких понять, як «життя» та «здоров'я».

Життя і здоров'я - це багатовимірні явища і багатоаспектні поняття, які завжди були і залишаються предметом підвищеної уваги вчених.

Наукові розвідки, присвячені дослідженню різноманітних аспектів права людини на життя, просто «приречені» вирізнятися особливою актуальністю в умовах сьогодення. Підвищену увагу до порушеної теми обумовлює низка чинників [5, с.107].

По-перше, визнання на конституційному рівні людини, її життя та здоров'я найвищою цінністю, безумовно, викликає значне зацікавлення до особливого статусу цього унікального феномена в системі соціальних та державних пріоритетів. Дійсно, Конституція України 1996 р., а саме у ст. 3 вперше в історії нашої держави було закріплено, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю.

Поряд з цим, було закріплене головне природне право кожної людини – право на життя. Так, ст. 27 Основного Закону України передбачає: “Кожна людина має невід'ємне право на життя...” . Зміст цього положення можна розуміти так: людина ні перед ким не несе юридичних обов'язків у зв'язку зі своїм народженням і нікому не повинна звітуватися про те, як вона розпорядилася дарованим їй життям. Право фізичного існування людини – це право природне і воно не залежить від наявності певного статусу особи в державі, воно є неподільним і не може відчужуватися. Саме тому право на життя в міжнародній практиці визнається як одне з фундаментальних прав (поряд з правом на здоров'я, честь, гідність, недоторканність) [6].

По-друге, сенсаційні відкриття у галузі генної інженерії, що привели до появи можливостей створення ідентичних людських істот методом клонування, отримують неоднозначні відгуки та створюють приводи для дискусій у правовому, морально-етичному, медико біологічному та інших аспектах [5, с.107].

По-третє, констатація існування в Україні критичної демографічної ситуації вимагає нового погляду на життя окремої людини як на депозит майбутнього благополуччя всієї нації. Адже у Концепції Державної програми «Репродуктивне здоров'я нації на 2006–2015 роки», схваленої розпорядженням КМ України від 27 квітня 2006 р. № 244 р, спра-

ведливо зазначено, що стійка тенденція до скорочення чисельності населення в Україні внаслідок зниження рівня народжуваності та підвищення рівня загальної смертності ставить під загрозу її майбутнє і робить проблему репродуктивного здоров'я загальнонаціональною [7].

Відповідно до сучасних уявлень, життя є специфічною формою організації матерії, яка пов'язана з обміном речовин. Життя - найважливіше і найбільш цінне нематеріальне благо, що є необхідною умовою для виникнення в особи всіх інших суб'єктивних прав. Сьогодні людське життя розглядається в якості однієї з найвищих соціальних цінностей. Воно являє соціальну значимість в силу того, що людина, наділена життям, стає суб'єктом певних суспільних відносин [8].

Визначаючи поняття «життя» як об'єкт кримінально-правової охорони, Л.О. Остапенко зазначає, що життя – це умова існування людини як суспільної істоти, а отже, й умова існування всіх її відносин. Позбавлення людини життя означає зникнення її як біологічної особи і разом з тим розірвання всіх соціальних зв'язків, у яких знаходився певний індивід [9, с. 105].

Загальноновизнано, що право на життя є абсолютним, і людина може необмежено користуватися ним, не порушуючи при цьому право на життя інших людей. Однією з гарантій права на життя, як правильно відмічає М. М. Малєїна, є закріплення на рівні закону понять життя та смерті [10, с. 16-22]. Дійсно, чітка визначеність понять на рівні закону полегшує його застосування і ліквідує розбіжності в його тлумаченні. Проте питання про доцільність закріплення на рівні закону понять життя залишається відкритим.

На думку професора М.Й. Коржанського, кримінально-правовій охороні людина, її тіло, життя і здоров'я підлягають лише тоді, коли з приводу цих благ існують суспільні відносини, які утворюються в суспільстві для її охорони. Якщо у деяких випадках цих відносин немає (скасовані, виключені), то людина як біологічна одиниця, її тілесна недоторканність кримінально-правовій охороні не підлягають [11, с. 9].

У теорії кримінального права також існують і протилежні точки зору, згідно з якими об'єктом злочинів проти життя та здоров'я особи слід розуміти людину як біологічну істоту [12, с. 46]. Так, на думку А.В.Наумова, визнання об'єктом вбивства життя людини не як самої по собі, а в сукупності суспільних відносин, принижує не тільки її абсолютну цінність як біологічної істоти, а й життя як біологічного явища [13, с. 147-151].

Ми цілком поділяємо точку зору А.М. Крайкова, який відмічає, що особистістю має право вважатися не будь-яка людина, а тільки та, яка, отримуючи при народженні права й свободи, здатна самостійно ними володіти, розпоряджатися, а також самостійно виконувати встановлені державою обов'язки [14, с. 5].

Отже, поняття «людина» ширше поняття «особистість», оскільки містить у собі як біологічну основу, так і здатність бути соціальною істотою – особистістю. А термін «особистість» використовується найчастіше тоді, коли треба підкреслити соціальні риси людини [15].

Ще за часів дії Кримінального кодексу України 1960 р. на використання невдалого терміну «особа» у назві розділу III Особливої частини «Злочини проти життя, здоров'я, волі і гідності особи» звернула свою увагу Н.М. Ярмиш, яка відмічала, що закон ставить під охорону життя будь-якої людини, незалежно від віку, як особистості, так і такої, що не має властивостей особистості (новонароджені, психічно хворі). У зв'язку з цим, науковець вбачала необхідність усунення такої термінологічної неточності шляхом заміни терміну «особа» на термін «людина» [16, с. 85].

Ми як і деякі інші науковці, погоджуємось з позицією Н.М. Ярмиш і вважаємо, що у разі використання терміну «особистість» певні особи (новонароджені, психічно хворі) будуть виключені зі сфери кримінально-правової охорони. А цього допустити не можна. До того ж, згідно з Конституцією України саме людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю [16, с. 85].

Для подальшого розгляду питань,

пов'язаних із визначенням об'єкта грубого порушення правил спортивних змагань, вважаємо також необхідним з'ясувати зміст поняття «здоров'я».

Передусім визначення поняття «здоров'я» є фундаментальною проблемою сучасної медико-біологічної науки, оскільки воно має багато аспектів і обумовлене багатьма чинниками. Саме тому однозначного, прийняттого для всіх визначення поняття «здоров'я» поки що не існує.

Уперше офіційне визначення здоров'я надав науковець із США Річард Сігеріст, зокрема він вказував, що здоров'я - це не просто відсутність хвороб: це щось позитивне, радість життя, бадьоре сприйняття особистістю всієї відповідальності, покладеної на людину життям. Також він зазначав, що ми повинні сприймати здоров'я не тільки як фізичний чи душевний стан людини, але і як соціальне явище. Дане запропоноване поняття «здоров'я» виявилось набагато ширшим від античних уявлень про фізичне і душевне здоров'я. Слід зазначити, що саме вказане визначення надихнуло експертів Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ) визначити 1946 р. у частині преамбули Статуту ВООЗ поняття здоров'я як стан цілковитого фізичного, психічного та соціального благополуччя людини, а не лише відсутність у неї хвороб [17].

Подібної точки зору дотримуються і деякі сучасні науковці, зокрема Попеску І.К. стверджує, що «здоров'я - нормальний психосоматичний стан і здатність людини оптимально задовольняти систему матеріальних і духовних потреб». З визначення випливає, що у цьому стані психосоматичні показники перебувають у межах норми, і це дає змогу людині оптимально задовольняти свої потреби [18, с.71].

Отже, як зазначає більшість названих науковців, здоров'я – це передусім нормальний стан організму, який характеризується оптимальною саморегуляцією, повною узгодженістю при функціонуванні всіх органів та систем, рівновагою поміж організмом та оточуючим середовищем при відсутності хворобливих проявів. Тому основною ознакою здоров'я є здатність до значної пристосованості організму до впливів різнома-

нітних чинників зовнішнього середовища. Завдяки цьому здоровий організм може витримувати значні фізичні та психічні навантаження, не тільки пристосовуючись до дії екстремальних чинників зовнішнього середовища, але й повноцінно функціонувати в цих умовах. Окрім цього, майже всі науковці одностайні у думці щодо того: здоров'я – це і здатність організму перебувати в рівновазі з оточуючим середовищем.

Наведені визначення свідчать про еволюцію поняття здоров'я в медико-соціальний аспект, згідно з яким здоров'я населення - це характеристика стану здоров'я членів соціальної спільності, яка вимірюється комплексом соціально-демографічних показників: народжуваністю, смертністю, середньою тривалістю життя, захворюваністю, рівнем фізичного розвитку, напруженістю трудової діяльності [18].

Що стосується визначення поняття здоров'я як об'єкта кримінально-правової охорони, то серед науковців теж немає єдності думок щодо визначення даного поняття.

Так, В.І. Борисов та В.М. Куц визначають здоров'я як стан людини, який дозволяє їй правильно або нормально жити і працювати [19, с. 38].

С. Росторопов розглядає здоров'я як фактичний фізичний стан організму людини на момент, але до початку злочинного впливу на нього [20, с. 44]. А на думку М. І. Загороднікова, здоров'я є станом людського організму, коли нормально функціонують всі його частини, органи та системи [21, с. 16].

Слід зазначити, що український законодавець у Законі України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» від 19 листопада 1992 року визначає здоров'я як стан повного фізичного, духовного та соціального благополуччя, а не тільки відсутність хвороб та фізичних дефектів [22].

На думку Л. В. Красицької, таке законодавче визначення здоров'я підходить до стану ідеального здоров'я, а не реального, це створює труднощі щодо оцінки досягнутої межі індивідуального або суспільного здоров'я. Крім того, таке визначення здоров'я дається через «благополуччя», яке теж потребує роз'яснення [23, с. 88]. Аналі-

зуючи право на здоров'я як особливе нематеріальне благо, Л.В. Красицька вважає, що слід виходити з визначення здоров'я, яке пропонують Ю. П. Спіженко, А. Р. Уваренко та А. М. Нагорна, а саме як гармонічна єдність біологічних і соціальних якостей, зумовлених природженими і набутими біологічними і соціальними впливами, а хворобу розглядати як порушення такої гармонії, єдності [24, с. 81].

Як доречно вказує Єгорова В.О., що визначення здоров'я, яке підтримує Л. В. Красицька, засноване на понятті «гармонія», що є досить абстрактною філософською категорією і не може слугувати критерієм самопочуття як конкретної людини, так і населення в цілому. Разом з тим слід визнати доцільним застосування поняття «благополуччя» та відповідним чином роз'яснити його зміст [15, с. 98]. За словником: «благополучие – спокойное, без каких-либо нарушений течение дел, жизни» [25, с. 94]. За В.Далем, благополуччя – це благоденство, добробут, щастя, бажаний стан, душевне привілля, задоволення [26, с. 93]. У свою чергу, С. І. Ожегов та Н.Ю. Шведова визначають благополуччя як спокійний та щасливий стан [27, с. 50].

Таким чином, як зазначає вказаний науковець, здоров'я означає не тільки певний фізіологічний стан людини, а й стан духовного спокою, комфорту, урівноваженості, психічної повноцінності.

Також абсолютно доречним є на думку певних науковців віднесення потенціалу творчих здібностей, умінь та навичок людини, що можна позначити загальним поняттям – розвиток [15, с.45].

Здоров'я людини захищається кримінальним законом з моменту народження (як і життя) незалежно від того, яким це здоров'я є фактично. Тому в кримінальному праві під втратою здоров'я розуміють погіршення здоров'я незалежно від його стану на момент посягання. При цьому, кримінальний закон в рівній мірі охороняє здоров'я будь-якої людини: як юнака, так і старця, як здорового, так і безнадійно хворого, як видатної особи, так і негідника [28, с. 10].

Оскільки мова про стан певного благополуччя людини не може вестися безвідносно носія такого стану, то наявність життя

людини є обов'язковою передумовою для її здоров'я. Отже, не викликає сумнівів теза про те, що поняття «життя» і «здоров'я» є діалектично близькими та взаємопов'язаними. З одного боку, досягнення станом здоров'я певного якісно низького показника призводить до припинення життя людини. Саме стан здоров'я, зумовлений віковими чи іншими особливостями людського організму, за відсутності впливу інших чинників є природним регулятором тривалості людського життя. З іншого боку, лише наявність такої ознаки організму як життя дає змогу говорити про якісний рівень (стан) його здоров'я [29, с. 38].

Що стосується визначення безпосереднього об'єкта злочину, то ним традиційно вважають конкретні суспільні відносини чи групу суспільних відносин, яким злочином безпосередньо завдається шкода чи які поставлені під загрозу її спричинення. Окрім цього, як зазначає більшість науковців, він, як правило, є складовою родового об'єкта [30, с.67]. Отже, виходячи з цього, безпосереднім об'єктом грубого порушення правил спортивних змагань виступають суспільні відносини, що забезпечують безпеку життя та здоров'я осіб при зайнятті спортом.

Таким чином, виходячи з викладених міркувань, родовим об'єктом грубого порушення правил спортивних змагань повинні вважатися суспільні відносини, що забезпечують реалізацією право на життя та здоров'я конкретної особи, а безпосереднім, у свою чергу, виступають суспільні відносини, що забезпечують безпеку життя та здоров'я осіб при зайнятті спортом.

Література:

1. Миронова З.С., Хайрец А.З. Профилактика и лечение спортивных травм / З.С.Миронова., А.З.Хайрец. – М.: Физкультура и спорт, 1965. – 134 с.

2. Скворцов А.А. Уголовно-правовая оценка причинения вреда жизни и здоровью при занятиях спортом: диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук. по специальности 12.00.08 - уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право / А.А. Скворцов - Саратов, 2005. – 180 с.

3. Сараев В.В. Уголовно-правовая охрана современного профессионального спорта в России: диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук. по специальности 12.00.08 - уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право / В.В. Сараев – Омск, 2009. – 208 с.

4. Медик В.А., Юрьев В.К. Состояние здоровья, условия и образ жизни современных спортсменов. – М.: Медицина, 2001. – 144 с.

5. Дуфенюк О.М. Проблемні аспекти криміналізації діянь проти життя ембріона та плода людини //Медичне право України: правовий статус пацієнтів України та його законодавче забезпечення: матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Львів, 2008.–с.107-112.

6. Дуфенюк О.М. Проблемні аспекти криміналізації діянь проти життя ембріона та плода людини //Медичне право України: правовий статус пацієнтів України та його законодавче забезпечення: матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Львів, 2008.–с.107-112.

7. Розпорядження КМ України від 27 квітня 2006 р. № 244 р “Концепція Державної програми “Репродуктивне здоров'я нації на 2006 2015 роки” — <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi bin/laws/main.cgi>

8. О.А. Шевченко. Право человека на жизнь и здоровье как естественное право человека в сфере охраны труда // Второй пермский конгресс ученых-юристов: 28–29 октября 2011 г. / отв. ред. О.А. Кузнецова; Пермский государственный национальный исследовательский университет – Пермь, 2011 – 349 с.

9. Остапенко Л. Визначення поняття «життя» як об'єкта кримінально-правової охорони / Л. Остапенко // Підприємництво, господарство і право. – 2003. – № 4. – С. 105–108.

10. Малейна М. Н. Содержание и осуществление личных неимущественных прав граждан: проблемы теории и законодательства / М. Н. Малейна // Государство и право. – 2000. – № 2. – С. 16–22.

11. Коржанський М. Й. Кваліфікація злочинів проти особи і власності / Коржан-

АНОТАЦІЯ

Статтю присвячено визначенню родового та безпосереднього об'єкта грубого порушення правил спортивних змагань. Автором доведено, що родовим об'єктом грубого порушення правил спортивних змагань повинні вважатися суспільні відносини, що забезпечують реалізацією право на життя та здоров'я конкретної особи, а безпосереднім виступають суспільні відносини, що забезпечують безпеку життя та здоров'я осіб при зайнятті спортом.

SUMMARY

The article is devoted to the definition of a generic object and direct gross violations of sporting events. The author proved that the generic object flagrant violation of the rules of sporting events should be considered as public relations, support the right to life and health of a particular individual, and direct public relations act to ensure the safety and health of persons living in Sports activities.

ський М. Й. – К. : Юрінком, 1996. – 144 с.

12. Шаргородский М. Д. Ответственность за преступления против личности / Шаргородский М. Д. – Л. : Изд-во Ленинградского университета, 1953. – 108 с.

13. Наумов А. В. Уголовное право : Общая часть : курс лекций / Наумов А. В. – М. : БЕК, 1996. – 550 с.

14. Красиков А. Н. Уголовно-правовая охрана прав и свобод человека в России / Красиков А. Н. – Саратов : Полиграфист, 1996. – 211 с.

15. Єгорова В.О. Криміналізація незаконного проведення дослідів над людиною та його кримінально-правові ознаки / Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право. – Донецьк, 2010 – 229 с.

16. Ярмыш Н. Н. К вопросу о родовом объекте преступлений против жизни, здоровья, свободы и достоинства личности / Н.Н. Ярмыш // Актуальные вопросы правотворческой и правоприменительной деятельности : тематич. сборник научн. трудов : научн. издание. – К. : УМК ВО, 1992. – С. 83–88.

17. Кукса В.О. До еволюції визначення поняття «здоров'я» // <http://library.rehab.org.ua/ukrainian/phis/kuksa>.

18. Попеску І.К. Еволюція проблеми здоров'я людини в античній філософії і медицині / Тексти лекцій. – Львів, Ред вид. – 1993. – с.71.

19. Борисов В. И. Преступления против жизни и здоровья: вопросы квалификации / В. И. Борисов, В. Н. Куц. – Харьков : Консум, 1995. – 104 с.

20. Расторопов С. Объект преступлений

против здоровья человека / С. Расторопов // Уголовное право. – 2004. – № 1. – С. 43–45.

21. Загородников Н. И. Преступления против здоровья / Загородников Н. И. – М. : Юридическая литература, 1969. – 168 с.

22. Основи законодавства України про охорону здоров'я: Закон України від 19.11.1992 // ВВР. – 1993. – № 4. – Ст. 19.

23. Красицька Л.В. Право громадян України на життя, здоров'я, свободу і особисту недоторканність: дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.03 / Красицька Лариса Василівна. – Х., 1999. – 197 с.

24. Нагорна А. М. Здоров'я населення України / А. М. Нагорна, Ю. П. Спіженко, - А. Р. Уваренко // Вісник Академії наук України. – 1991. – № 10. – С. 80–87.

25. Словарь русского языка : в 4-х т. / [ред. М. С. Шведлева]. – изд. 3-е, стер. – М. : Рус. яз., 1985–. – Т. 1: А-Й. – 1985. – 702 с.

26. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка : в 4 т. / В. Т. Даль. – М. : Русский язык, 1989–. – Т. 1 : А–З. – 1989. – 669 с.

27. Ожегов С. И. Толковый словарь русского языка: 80 000 слов и выражений / С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведова. – [4-е изд.]. – М. : Азбуковник, 1999. – 944 с.

28. Коржанський М. Й. Кваліфікація злочинів проти особи і власності / Коржанський М. Й. – К. : Юрінком, 1996. – 144 с.

29. Соловйов А. До питання співвідношення понять права людини на життя та права на охорону здоров'я і медичну допомогу / А. Соловйов // Підприємництво, господарство і право. – 2002. – № 10. – С. 38–40.

30. Уголовное право Украины. Общая и Особенная части: учебник / Под ред.- Е.Л Стрельцова. – Харьков: Одиссей, 2002. – 960 с.